

Пузирьов М. С.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології
Академії Державної пенітенціарної служби

Мельниченко І. П.,
аспірант
Академії Державної пенітенціарної служби

ВІДПОВІДНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЗІ СТАНДАРТАМИ КОМІТЕТУ РАДИ ЄВРОПИ З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ

ACCORDANCE OF THE CRIMINAL-EXECUTIVE LEGISLATION OF UKRAINE IN THE FIELD OF LIFE IMPRISONMENT TO THE STANDARDS OF THE COUNCIL OF EUROPE COMMITTEE ON THE PREVENTION OF TORTURE

У статті розглянуто кримінально-виконавче законодавство України у сфері забезпечення прав засуджених до довічного позбавлення волі на предмет відповідності стандартам Європейського комітету з питань запобігання катуванням (шляхом аналізу висловлених у звіті зауважень і рекомендацій за результатами інспектування установ виконання покарань України у 2012 році). Проведено аналіз висловлених правових позицій науковців щодо впливу Європейського комітету з питань запобігання катуванням на формування кримінально-виконавчого законодавства України у сфері довічного позбавлення волі. Доведено, що зміст внесених змін до Кримінально-виконавчого кодексу України у сфері забезпечення прав і свобод засуджених до довічного позбавлення волі має прогресивний характер, але при цьому потребує подальшого приведення у відповідність до стандартів Ради Європи.

Система виконання покарання та зокрема одного з найсуворіших його видів – довічного позбавлення волі – не залишилась поза увагою міжнародних інституцій, відповідальних за дотримання прав людини. Долучившись до європейської спільноти, Україна взяла на себе визначені міжнародними нормами зобов'язання у сфері захисту прав людини, розроблених на регіональному рівні Радою Європи. Їхньою особливістю є те, що вони мають надійну підтримку та механізм забезпечення їх дотримання, головними з яких є Європейський суд із прав людини та Європейський комітет із питань запобігання катуванням. У зв'язку з вищезазначеним можна стверджувати, що висловлені за результатами інспектування Європейського комітету з питань запобігання катуванням зауваження та рекомендації стосовно забезпечення порядку та умов відбування довічного позбавлення волі поступово впроваджуються у кримінально-виконавче законодавство України і використовуються у практичній діяльності. Здійснення моніторингу порядку і умов виконання та відбування довічного позбавлення волі з боку міжнародних інституцій є необхідним напрямом, який стимулює до приведення у відповідність з міжнародними нормами зазначеного покарання.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, Європейський комітет із питань запобігання катуванням, Рада Європи, кримінально-виконавче законодавство України.

The article deals with criminal-executive legislation of Ukraine to ensure the rights of convicts to life imprisonment in accordance with the standards of the European Committee for the Prevention of Torture (by analyzing the observations and recommendations made in the report from the 2012 inspection of the penitentiary institutions of Ukraine). An analysis of the stated legal positions of scientists concerning the influence of the European Committee for the Prevention of Torture on the formation of criminal-executive legislation of Ukraine in the sphere of life imprisonment was conducted. It has been proved that the content of changes introduced in the Criminal-Executive Code of Ukraine in the direction of ensuring the rights and freedoms of convicted to life imprisonment is progressive in nature, but requires further accordance with the standards of the Council of Europe.

The system of execution of punishment, and in particular one of its most severe types – life imprisonment – has not been ignored by the international institutions responsible for human rights. By joining the European Community, Ukraine has undertaken internationally defined commitments in the field of human rights protection developed at the regional level by the Council of Europe. Their special feature is that they have strong support and a mechanism for ensuring their compliance, the main ones being the European Court of Human Rights and the European Committee for the Prevention of Torture. In view of the above, it can be argued that the observations made by the European Committee for the Prevention of Torture, as a result of the inspection, are being progressively implemented in criminal law in Ukraine and are being put into practice. The monitoring of the procedure and conditions for the implementation and serving of life imprisonment by international institutions is a necessary direction that stimulates the compliance with the international norms of the said punishment.

Key words: life imprisonment, European Committee for the Prevention of Torture, Council of Europe, criminal-executive legislation of Ukraine.

Постановка проблеми. Система виконання покарання та зокрема одного з найсуворіших його видів – довічного позбавлення волі – не залишилась поза увагою міжнародних інституцій, відповідальних за дотримання прав людини. У зв'язку із зазначеним дотримання прав і свобод засуджених стає предме-

том моніторингу Європейського комітету з питань запобігання катуванням (далі – ЄКЗК), правовою підставою діяльності якого є норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – КЗПЛ), що була ратифікована Україною 17 липня 1997 року [1], а також Європейської конвенції

з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі – КЗК), ратифікованої Україною 24 січня 1997 року [2].

Держави-члени Ради Європи, які підписали КЗК, враховуючи положення КЗПЛ, вирішили, що захист осіб, позбавлених волі, від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання, повинен бути посилений позасудовими засобами превентивного характеру, який ґрунтується на інспекціях місць позбавлення волі [2]. У зв'язку з цим у 1987 році було утворено ЄКЗК, який за результатами інспектування формує звіти, в змісті яких висловлені зауваження та рекомендації, що конфіденційно надсилаються до держав-членів Ради Європи. ЄКЗК створений як правовий механізм допомоги державам, що добросовісно прагнуть забезпечити права осіб, які перебувають у місцях несвободи, і зокрема осіб, засуджених до довічного позбавлення волі [3, с. 6]. Особливе занепокоєння викликає факт посилення активності діяльності ЄКЗК стосовно інспектування установ виконання покарань. Підтверджуючим фактом зазначеного є науковий аналіз здійснення періодичності візитів ЄКЗК до України, за результатами якого виявилось, що з 1998 по 2009 рік, тобто більш ніж за десять років, було здійснено сім візитів до України. З 2010 року до початку 2014 року періодичність візитів відбувалась щорічно [3, с. 43].

У зв'язку із зазначеним ЄКЗК неодноразово у своїх звітах за результатами візитів звертав увагу на проблемні питання в сфері виконання покарань і зокрема довічного позбавлення волі, які потребували вирішення з боку української влади з приведенням їх у відповідність до вимог стандартів Ради Європи.

Предметом розгляду наукового дослідження є звіт за результатами візиту ЄКЗК, який відбувся у 2012 році. Вибір зазначеного візиту зумовлений тим, що результати інспектування, зроблені в зазначений період, містили велику кількість зауважень до української влади щодо системи виконання покарань і зокрема довічного позбавлення волі, які порівняно з попередніми візитами, мали значно більший негативний зміст за всю історію діяльності ЄКЗК.

Джерельна база. Окремі питання впливу міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених на національну кримінально-виконавчу систему розглядали такі вчені, як: О.М. Ащенко, Т.В. Дуюнова., О.І. Іваньков, О.В. Краснокутський, В.А. Львовичкін, В.О. Човган, І.С. Яковець та інші.

Не вирішені раніше проблеми. Наукові дослідження діяльності ЄКЗК в Україні характеризуються лише правовим аналізом змісту загальних положень, що стосуються відбування покарань, висловлених у звітах за результатами інспектувань. Наукового дослідження про приведення у відповідність кримінально-виконавчого законодавства України у сфері довічного позбавлення волі зі стандартами ЄКЗК вченими не проводилось.

Метою статті є аналіз стандартів ЄКЗК у сфері довічного позбавлення волі з метою оцінки рівня

відповідності їм кримінально-виконавчого законодавства України та вироблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій з удосконалення відповідної сфери правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Долучившись до європейської спільноти, Україна взяла на себе визначені міжнародними нормами зобов'язання у сфері захисту прав людини, розроблених на регіональному рівні Радою Європи. Їхньою особливістю є те, що вони мають надійну підтримку та механізм забезпечення їх дотримання, головними з яких є Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) та ЄКЗК.

У цьому зв'язку О.В. Краснокутський зазначає, що на території Європи функціонують ЄСПЛ та ЄКЗК як контролююча структура міжнародно-правового механізму забезпечення прав засуджених, правовою основою діяльності яких є КЗК [4, с. 221].

Зі свого боку Т.В. Дуюнова та І.С. Яковець стверджують, що здійснення контролю з боку міжнародних інституцій не гарантує своєчасного впровадження реформ і міжнародних стандартів у цій сфері [5, с. 81]. Причиною цієї проблеми, як зазначають фахівці з кримінально-виконавчого права, є неналежне ставлення держави до обов'язку співпрацювати з ЄКЗК, що спричинено спробами ускладнити роботу його делегацій під час візиту, яке проявляється в приховуванні важливих фактів або залякування ув'язнених осіб за відверте спілкування з представниками ЄКЗК, надання беззмістовних відповідей, наприклад нечітке цитування положень національного законодавства, замість конкретного реагування на чітко визначені рекомендації, або навіть навмисне включення до відповідей уряду на доповідь Комітету неправдивої інформації. Науковці також зазначають, що подібна поведінка є не тільки неправомірною, а й дуже шкідливою для самої держави, яка лише поглиблює серйозні проблеми замість пошуку шляхів до їхнього вирішення [3, с. 6].

Водночас фахівці з досліджуваного питання зазначають, що діяльність ЄКЗК є однією з небагатьох прогресивних рушійних сил до змін національного кримінально-виконавчого законодавства та пенітенціарної практики. При цьому вони дотримуються думки, що не варто забувати про безумовний авторитет ЄКЗК для ЄСПЛ, який досить часто звертається у своїх рішеннях до зауважень, висловлених за результатами інспектування в Україні та зазвичай підтримує їхні спрямованість і зміст, при цьому виносить рішення не на користь України [3, с. 42].

У змісті пункту 53 доповіді ЄКЗК за результатами інспектування у 2012 році зазначається, що право на побачення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, особливих позитивних змін не зазнало. Крім того, засуджені були все ще позбавлені права на тривалі побачення, а короткострокові побачення дозволялись лише з близькими родичами та завжди відбувались у кабінках і через скляну перегородку. У зв'язку із зазначеним ЄКЗК закликав українську владу внести зміни до національного кримінально-виконавчого законодавства з метою приведення

права осіб, засуджених за вироком суду до довічного позбавлення волі, на побачення у відповідність з аналогічним правом засуджених, які перебувають в умовах мінімального рівня безпеки [6].

У зв'язку з вищезазначеними зауваженнями та наданими рекомендаціями ЄКЗК щодо забезпечення права на побачення довічно позбавлених волі у кримінально-виконавчому законодавстві України відбуваються прогресивні зміни в цьому напрямі. Відповідно до змісту ст. 151 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України засуджені, які відбували покарання у виді довічного позбавлення волі, мали право на одне короткострокове побачення кожні шість місяців. Законодавчі зміни від 16 лютого 2010 року надали право засудженим на одне короткострокове побачення кожні три місяці [7]. Згодом до ст. 151 КВК України було внесено чергові зміни, які набрали чинності 7 травня 2014 року, що надало право засудженим, які відбували покарання у виді довічного позбавлення волі на одне короткострокове побачення щомісяця та одне тривале побачення з родичами на три місяці [8]. Відповідно до законодавчих змін у нормах КВК України, які набрали чинності з 7 вересня 2016 року, засуджені до довічного позбавлення волі наразі мають право на одне тривале побачення з близькими родичами на два місяці [9].

Отже, у зв'язку із зазначеним кримінально-виконавче законодавство України в напрямі приведення у відповідність із рекомендаціями права засуджених на побачення набуває відповідної форми, про яку зазначалось у звіті ЄКЗК.

Черговим зауваженням, висловленим представниками ЄКЗК під час візиту 2012 року, була необхідність розробити програму цілеспрямованої діяльності для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, що включала в себе роботу, навчання, спортивні і культурні заходи, а також цільові програми реабілітації [6].

Прийнявши до уваги висловлені ЄКЗК зауваження, в кримінально-виконавчому законодавстві України відбулися чергові зміни в зазначеному напрямі. Відповідно до Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань від 28 серпня 2018 р., після відбуття п'яти років строку покарання засуджених до довічного позбавлення волі забезпечено правом брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру [10]. Згідно із Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 року, для засуджених з'явилося право на освіту, яке проявилось у можливості здобуття загальної середньої освіти у новостворених консультаційних пунктах [8].

Представники ЄКЗК у звіті 2012 року також зауважують, що жодного перегляду надмірних заходів безпеки, що застосовуються до довічно ув'язнених чоловіків, не було проведено з часів попередніх візитів. До ув'язнених продовжували систематично застосовувати кайданки під час виведення з камери

супроводжуючим персоналом, який завжди повинен був бути в супроводі працівника кінологічної служби та сторожової собаки. ЄКЗК закликав українську владу забезпечити, щоб систематичне застосування кайданків до довічно ув'язнених чоловіків під час виведення їх із камер було припинено. Застосування кайданків повинно бути винятком на підставі індивідуальної та всебічної оцінки ризику та потреб, що проводиться спеціально навченим персоналом. ЄКЗК рекомендує поставити крапку на систематичній практиці використання службових собак у вищевказаних обставинах. За необхідності у відповідні нормативно-правові акти мають бути внесені зміни [6].

Щодо стану вирішення зазначеної проблеми Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань від 28 серпня 2018 року передбачено, що під час виведення з камер або конвоювання на території установи виконання покарань до чоловіків, засуджених до довічного позбавлення волі, схильних до втечі, захоплення заручників, нападу на адміністрацію, кайданки застосовуються з урахуванням фізичних вад і стану їхнього здоров'я. Застосування службових собак під час переміщення засуджених відбувається також з урахуванням зазначених обставин. Під час конвоювання чоловіків, засуджених до довічного позбавлення волі, в межах будівлі, в якій розташовані приміщення камерного типу виправної колонії (сектору) максимального рівня безпеки, кінолог зі службовим собакою не залучається [10].

Отже, зазначене є черговим кроком до приведення кримінально-виконавчого законодавства у відповідність із висловленими зауваженнями ЄКЗК, що проявилось у застосуванні індивідуальної оцінки ризиків під час застосування до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, вищезазначених заходів безпеки.

У пункті 54 звіту 2012 року за результатами інспектування ЄКЗК наголосив: «У контексті попередніх візитів Комітет схвильований систематичним роздільним триманням довічно ув'язнених, яке передбачене в національному законодавстві». У зв'язку із зазначеним ЄКЗК рекомендує, щоб українська влада знову переглянула законодавство і практику щодо роздільного тримання засуджених до довічного ув'язнення з урахуванням висловлених зауважень [6].

Початком законодавчих змін у напрямі приведення у відповідність зі стандартами Ради Європи вищезазначеної проблеми був Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» від 21 січня 2010 року. Зазначений Закон вносив низку нових положень щодо довічного позбавлення волі, серед яких було запровадження в КВК України статті 151-1, яка законодавчо закріплювала зміну умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі. Відповідно до норм зазначеної статті, засуджені набули права на переведення з приміщень камерного типу, в яких тримаються дві особи, до багатомісних приміщень камерного типу виправної колонії

максимального рівня безпеки з наданням дозволу на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру в порядку, встановленому законодавством, після фактичного відбуття в таких приміщеннях не менш як п'ятнадцяти років строку покарання [7]. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 року, дозвіл на участь у зазначених заходах став можливим після відбуття п'яти років позбавлення волі [8].

Відповідно до статті 151-1 КВК України, 2 жовтня 2019 року вперше в практиці відбулося застосування зміни умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі з відкриттям локальної дільниці, до якої будуть переводитись засуджені, яким у порядку, визначеному статтями 100 та 151-1 КВК України, змінено умови тримання з камерних приміщень на звичайні жилі приміщення [11].

Черговими законодавчими змінами щодо умов тримання був Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання» від 5 вересня 2013 року, яким внесено прогресивні зміни щодо порядку тримання засуджених до довічного позбавлення волі. Частину 2 статті 150 КВК України було доповнено нормою, яка передбачає переведення засуджених до звичайних жилих приміщень колонії максимального рівня безпеки, після відбуття двадцяти років позбавлення волі [12]. Чергові законодавчі поправки були передбачені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань і реалізації прав засуджених» від 7 вересня 2016 року, які ще раз підтвердили прогресивний підхід до проблеми роздільного тримання засуджених, передбачивши переведення засуджених уже після відбуття десятирічного строку позбавлення волі. Зазначеними змінами також у частині 2 статті 92 КВК України було законодавчо закріплено скасування вимог роздільного тримання, визначених у змісті статті, після переведення у звичайні жилі приміщення колонії максимального рівня безпеки [9].

Чергове зауваженням ЄКЗК було висловлено в пункті 50 доповіді за 2012 рік щодо надання медичної допомоги особам, засудженим до довічного позбавлення волі: «Заходи безпеки, що застосовуються до довічно ув'язнених чоловіків, які потребують медичної допомоги, є неналежними. Вони оглядалися лікарем з числа медичного персоналу через металеві решітки своєї камери, а також пере-

бували в кайданках під час надання їм медичних консультацій. У зв'язку із зазначеним ЄКЗК у пункті 30 вищезазначеної доповіді надав рекомендацію про те, щоб: «... усі медичні обстеження ув'язнених проводились поза межами чутності і, якщо тільки медичний працівник не бажає іншого в кожному конкретному випадку, поза межами видимості немедичного персоналу» [6].

Приведення у відповідність із висловленими зауваженнями ЄКЗК порядку надання медичної допомоги також стало предметом законодавчих змін, що проявились у наданні медичної допомоги особам, засудженим до довічного позбавлення волі, з правом на лікування в системі закладів охорони здоров'я. Медична допомога засудженим до довічного позбавлення волі організовується і надається безпосередньо в камері. При цьому негативні заходи безпеки, про які зазначав ЄКЗК, під час надання медичної допомоги застосовуються з врахуванням індивідуальної оцінки ризику до кожного засудженого [10].

Висновки. Отже, проведений науковий аналіз відповідності кримінально-виконавчого законодавства України висловленим зауваженням за результатами візиту ЄКЗК до установ виконання покарань України у 2012 році засвідчив, що у сфері довічного позбавлення волі такі зауваження і рекомендації стосувались таких проблемних питань: зауваження в напрямі приведення у відповідність права на зовнішні зв'язки, належне застосування засобів безпеки (кайданок і службових собак), приведення у відповідність законодавства щодо роздільного тримання засуджених, належне медичне забезпечення.

У зв'язку з вищезазначеним можна стверджувати, що висловлені за результатами інспектування ЄКЗК зауваження та рекомендації щодо забезпечення порядку та умов відбування довічного позбавлення волі поступово впроваджуються у кримінально-виконавче законодавство України і використовуються у практичній діяльності. Здійснення моніторингу порядку й умов виконання та відбування довічного позбавлення волі з боку міжнародних інституцій є необхідним напрямом, який стимулює до приведення у відповідність із міжнародними нормами зазначеного покарання. Слід зауважити, що наданні рекомендації потрібно враховувати під час законодавчої діяльності у напрямі забезпечення прав засуджених, але при цьому необхідно звертати увагу на реальний стан системи виконання покарання, зокрема довічного позбавлення волі, в якому значне місце займає правова позиція держави щодо забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним нормам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 16.11.2019).
2. Про ратифікацію Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню : Закон України від 24 січня 1997 р. № 33/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/33/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.11.2019).

3. Ащенко О.М., Човган В.О., Захаров Є.Ю., Захаров Б.Є. Українське пенітенціарне законодавство у світлі стандартів Комітетів проти катувань ООН та Ради Європи. Харків : Права людини, 2014. 332 с.
4. Сучасна криминологія: досягнення, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Харків, 9 грудня 2016 р. Харків : Нац. юрид. універ. імені Ярослава Мудрого, 2016. 236 с.
5. Дуонова Т.В., Яковець І.С., Литвинов О.М., Кондратішина В.В. Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі : монографія. Харків: Право, 2015. 192 с.
6. Доповідь Українському Уряду щодо візиту в Україну, здійсненого Європейським комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) з 1 по 10 грудня 2012 року. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1379842217> (дата звернення: 18.11.2019).
7. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21 січня 2010 року № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1828-17> (дата звернення: 20.11.2019).
8. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1186-18#n201> (дата звернення: 07.11.2019).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1492-19#n320> (дата звернення: 07.11.2019).
10. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : Наказ Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 р. № 2823/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1010-18> (дата звернення: 21.11.2019).
11. У Роменській виправній колонії (№ 56) переведено засуджених до довічного позбавлення волі до звичайних жилих приміщень. URL: <https://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/901296> (дата звернення: 07.11.2019).
12. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання : Закон України від 5 вересня 2013 р. № 435-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-VII> (дата звернення: 20.11.2019).